ਪੰਦਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਪਰਸ਼ੋਤਮ ਯੋਗ

15.01 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ-ਉਵਾਚ *श्री भगवानुवाच*

ऊर्ध्व-मूलम् अध: शाखम्, अश्वत्थम् प्र-आहु: अ-वि-अयम्। छन्दांसि यस्य पर्णानि, य: तम् वेद स: वेद-वित॥

ਉਰ੍ਧਵਮੂਲਮ੍ ਅਧਹ ਸ਼ਾਖਮ੍, ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥਮ੍ ਪ੍ਰਆਹੁਹ ਅਵਿਅਯਮ੍।
ਛੰਦਾਂਸਿ ਯਸ੍ਯ ਪਰ੍ਣਾਨਿ, ਯਹ ਤਮ੍ ਵੇਦ ਸਹ ਵੇਦ ਵਿਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਉਰ੍ਧਵਮੂਲਮ੍ : ਜੜ੍ਹ ਉੱਪਰ ਨੂੰ। ਅਧਹ ਸ਼ਾਖਮ੍ : ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ। ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥਮ੍ : ਅਸ਼ਵਤਥਾ। ਪ੍ਰਆਹੁਹ : ਉਹ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਅਵਿਅਯਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਛੰਦਾਂਸਿ : ਭਜਨ ਲਈ ਛੰਦ। ਯਸ੍ਯ : ਕਿਸ ਦਾ। ਪਰ੍ਣਾਨਿ : ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਸਹ : ਉਹ। ਵੇਦਹਿਤ੍ : ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, 'ਉੱਪਰ ਮੂਲ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ (ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ) ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਵੇਦ ਹਨ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉਰ੍ਧਵ ਮੂਲਮ੍ ਸ਼ਾਖਮ੍ = ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਰਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਬਿਰਖ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਿਤਰ ਬਿਰਖ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਉਪਰ ਤੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਏਥੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮੁੜ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪਰਮ ਧਾਮ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਅਥਵਾ ਸਰਵ ਪਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾ ਤਣਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ, ਲੋਕ ਭਗਵਦ ਧਾਮ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਸਥਾਨ ਗੁਣ ਪਦ ਆਯੂ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਮਧਾਮ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਮਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਧਹ' (ਨੀਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵੱਲ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਧਹ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਹੇਠਾਂ ਪਾਸੇ ਵੱਲ। ਅਧਹ ਸ਼ਾਖਮ੍ ਪਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੀੜੇ ਪਤੰਗੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ। ੦ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਬਿਰਖ ਉੱਪਰ ਦੇ ਵੱਲ ਮੂਲ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਿਰਖ ਵਿਚ ਮੂਲ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਬਿਰਖ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਧਹ ਸਾਖਮ੍ ਪਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਸਭ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਭਾਵ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਮੁਨਾਸਬ ਨਹੀਂ (11.43) ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੇ ਮੂਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਖ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਬਿਰਖ ਨੂੰ 'ਉਰਧਵ ਮੂਲਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਰਖ ਦੇ ਮੂਲ 'ਚੋਂ ਤਣੇ, ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕੌਪਲਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸਤ੍ਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ - ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਬਿਨਾ ਦੂਜੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ ਪੂਰਵ ਜਿੰਨਾ ਜਿੰਨਾ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਨੇ ਉਨੇ ਹੀ ਉਹ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਨੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਇਹ ਤਿੰਨ ਗਤੀਆਂ 'ਅਧਹ ਸ਼ਾਖਮ੍' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ (14.17) ੦ ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥਮ੍ = ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਛਿਣ ਭੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਪਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਪਰਿਵਰਤਨ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤੀ (ਪ੍ਰਲਯ) ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇੱਕ ਛਿਣ ਭੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਅਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥਮ੍ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬਿਰਖ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥ ਅਰਥਾਤ ਪਿਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਭਗਵਾਨ ਭੀ ਸਭ ਬਿਰਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (10.26) ਪਿੱਪਲ ਆਉਲਾ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਪਲ ਦਾ ਬਿਰਖ ਵੀ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਪਿੱਪਲ ਬਿਰਖ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਖ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ। ਸੁਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਹੈ। (7.19) ਆਪਣਾ ਆਪ ਸ੍ਵਯੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ - ਬਿਰਖ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਭੰਗਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਆਪਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਆਹੁਹ ਅਵਿਅਯਮ੍ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਅਵ੍ਯਯਮ੍ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛਿਣ ਭੰਗਰ ਅਨਿਤ੍ਯ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਨਾ ਜਾਣ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨਿਤ੍ਯ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਵ੍ਯਯਮ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਜਲ ਸੂਰਜ ਦੇ ਜਲ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹੋ ਜਲ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੜ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਜਲ ਬੱਦਲ ਬਣ ਕੇ ਮੀਂਹ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਚੱਕਰ ਦਾ ਕਦੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਐਨੀ

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਲਚਿਤ੍ਰ (ਸਿਨੇਮਾ) ਦੇ ਵਾਂਗ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਥਿਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਅਵ੍ਯਯਮ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅਵ੍ਯਯਮ੍ ਹੈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਅਵ੍ਯਯਮ੍ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਤਾਂ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਇਸ (ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ) ਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿੜ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਛੇਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦੇ। ੦ ਛੰਦਾਸਿ ਯਸ੍ਯ ਪਰ੍ਣਾਨਿ = ਵੇਦ ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਬਿਰਖ ਦੇ ਪੱਤੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ - ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਉਸ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਕਾਮ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਮੰਤਰ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਦੇ, ਸੋਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮੰਤ੍ਰ ਉਪਾਸਨਾ ਕਾਂਡ ਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਿਸ ਬਿਰਖ਼ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲ ਪੱਤੇ ਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਫਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਰਖ ਅਣਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤਾਂ ਫਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੁੱਲ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸੁਕਾਮ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਐਸ਼ਵਰ੍ਯ ਰੂਪੀ ਫੁੱਲ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸੁਖੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਚਾਹੁਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਕ੍ਸ਼ਯ ਸੁੱਖ-ਰੂਪ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਯਹ ਤਮ੍ ਵੇਦ ਸਹ ਵੇਦ ਵਿਤ੍ - ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨਿਤ੍ਯ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁੱਖ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਕੇ - ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨਿਤ੍ਯ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁੱਖ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਕੇ - ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਕੁ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੁਖ ਭੋਗ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸੁਖ ਭੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸੁੱਖ-ਭੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਛਿਣ ਭੰਗਰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਥਾਈ, ਮੰਨਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਸੁੱਖ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਮਹੱਤਵ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਿਰਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੁਖ ਭੋਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ, ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਯਥਾਰਥ ਵੇਦ-ਵੇਤਾ ਨਹੀਂ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਹੀ ਵੇਦਵੇਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਬਦ ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥ੍ਰਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਸਤਿਤਵ (ਹੋਂਦ) ਸੰਬੰਧ ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੈ ਨਾ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਲਮਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥਾ ਦੇ ਅਰਥ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਜੀਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅੰਜੀਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਉੱਪਰੋਂ ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕਿਰਿਆ - ਇਸ ਦਰਖਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਇਹ ਦਰਖਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਹਾਰ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਪਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਣਗਿਣਤ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ, ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਮੁਕ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਰੂਪ ਹਨ। ਦਰੱਖਤ ਤਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਜਿਹੜਾ ਸਵੈ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਦਰਖਤ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ - ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਭਜਨ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ/ਲੱਭਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਭਜਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਕ ਵਰ ਜਾਂ ਰਹਿਮਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂਹ ਪੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਰਾਪ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਵੇਦ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਅਸਥਾਈ ਜੀਵਨ - ਜੀਵਨ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੁੱਖਮਈ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਅਵਿਅਯਮ੍ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਲ ਵੇਦਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਗਿਆਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰੰਥ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ-ਵੇਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸੱਰੀਏ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਮਾਂ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਹੂਬਹੂ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਿਸ਼ਸੁਰਾ ਬਣ ਕੇ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਮੱਝ ਵਾਂਗ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਠੋਰ ਕ੍ਰਸ਼ਟ ਤੇ ਪੁੱਠੇ ਰਾਹ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੈਂਤ ਨੇ ਤਮੋ ਗੁਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਇਸ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਰਜੋਗੁਣ, ਤਮੋਗੁਣ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਦੁਰਗਾ ਮਾਂ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤਰ, ਰਜੋਗੁਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹਨ। ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸਰਸਵਤੀ, ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ। ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਬੀਰਤਾ ਸੂਰਮਤਾਈ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਗਣੇਸ਼ - ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਮਾਂ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਠੀਕ ਉੱਪਰ ਬਰਫ਼ ਵਰਗਾ ਚਿੱਟਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਡੂੰਘੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਤੋਗੁਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੁਣ ਹੀ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰੌਲੇ ਗੌਲੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਤਮਾ ਵੱਲ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅੰਦਰ ਜੀਵਨ, ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਆਮ ਭਿਣਭਿਣਾਹਟ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਕਾਰਨ ਦਾ, ਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ, ਕਿਉਂ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਲਈ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ, ਦਿੱਤੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਆਨ ਨਿਰਾਰਥ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਅਟਕਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭੇਦ ਉਸ ਲਈ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਿਤਾਬ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

15.02 ਸ਼ਲੋਕ :

अध: च ऊर्ध्वम् प्र-सृ-ता: तस्य शाखा:, गुण-प्र-वृद्धा: विषय-प्रवाला:।
अध: च मूलानि अनु-सम्-त(न्)-तानि, कर्म-अनुबन्धीनि मनुष्य-लोके॥

ਅਧਹ ਚ ਉਰ੍ਧਵਮ੍ ਪ੍ਰਸੂਤਾਹ ਤਸ੍ਯ ਸ਼ਾਖਾਹ, ਗੁਣ ਪ੍ਰਵ੍ਰਧਾਹ ਵਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ।
ਅਧਹ ਚ ਮੂਲਾਨਿ ਅਨਸਮ੍ਤ (ਨ੍) ਤਾਨਿ, ਕਰ੍ਮ ਅਨੁਬੰਧੀਨਿ ਮਨੁਸ਼੍ਯ ਲੋ ਕੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਹ : ਨੀਵਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਉਰ੍ਧਵਮ੍ : ਉੱਪਰ। ਪ੍ਰਸੁਤਾਹ : ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਤਸ੍ਯ : ਇਸ ਦਾ। ਸ਼ਾਖਾਹ : ਟਹਿਣੀਆਂ, ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ। ਗੁਣ ਪ੍ਰਵ੍ਧਾਹ : ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਵਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਵ੍ਧਾਲਾਹ : ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਹ : ਨੀਵਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੂਲਾਨਿ : ਜੜ੍ਹਾਂ। ਅਨ੍ਸਮ੍ਤ : ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ। ਕਰ੍ਮ ਅਨੁਬੰਧੀਨਿ : ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਰਜ। ਮਨੁਸ਼੍ਯ ਲੋ ਕੇ : ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਰੂਪ ਕੋਪਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਉਪਰ (ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ) ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੇਠਾਂ ਮਾਨਵ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ੦ ਵਿਸ਼ਯ-ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ - ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਹਿਣੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਕਰੂੰਬਲ ਪੱਤੀ ਦੀ ਗੱਠ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਤੱਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕੌਂਪਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਪਦਾਰਥ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਏਥੇ ਵਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਰਖ ਦੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਟਹਿਣੀਆਂ, ਤੇ ਟਹਿਣੀਆਂ ਤੋਂ ਕੌਂਪਲਾਂ ਫੁੱਟਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਯ-ਚਿੰਤਨ ਹੀ ਕੌਂਪਲਾਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਣ ਰੂਪ ਜਲ ਤੋਂ, ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਣ-ਰੂਪ ਜਲ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾ ਰੂਪੀ ਕੌਂਪਲਾਂ ਵੀ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੌਂਪਲਾਂ ਤਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਜਲ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਜੋ ਦਿਖਾਈ ਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਏਸੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਣ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ - ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ (ਗੀਤਾ 2.62-63) ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (8.06) ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਸ਼ਯ-ਰੂਪ ਕੌਂਪਲਾਂ ਦਾ ਫੁੱਟਣਾ ਹੈ। ੦ ਕੌਂਪਲ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ ਜੇ ਰਾਗ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਨਾ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਅਸਲ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੌਂਪਲਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਠਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ੦ ਮਨ ਵਿਚ ਆਦਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪੀ ਕੌਂਪਲਾਂ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਖਿੱਚ ਦਾ ਇਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਅਧਹ ਚ ਉਰਧਵਮ੍ ਪ੍ਰਸੁਤਾਹ (ਤਸ੍ਯ ਸ਼ਾਖਾਹ) ੦ ਏਥੇ 'ਚ' ਪਦ ਨੂੰ ਮਧਯ ਲੋਕ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਰ੍ਧਵਮ੍ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਦੋ ਰਸਤੇ ਹਨ 1. ਦੇਵਯਾਨ 2. ਪਿਤ੍ਰਯਾਨ (ਵੇਖੋ 8.24-25 ਸ਼ਲੋਕ ਏਥੇ ਸ਼ੁਕਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਅਧਹ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 1. ਯੋਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਰਕ 2. ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਰਕ - ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਰਧਵ ਮੂਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਮਧ੍ਯ ਤੇ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਸ਼ਾਖਾ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ - ਭੋਗ ਯੋਨੀ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਰੂਪ ਮੂਲ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹੇਠਾਂ (ਅਧੋਲੋਕ) ਤੇ ਉਪਰ ਉਰਧਵ ਲੋਕ - ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਨਰਕ ਦਵਾਰ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਮੂਲਾਨਿ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਮਮਤਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਰ੍ਧਵਮ੍ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। 'ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਹਾਂ' ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੀ 'ਮਮਤਾ' ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ 1. ਪੁੱਤ੍ਰੈਸ਼ਣ - ਪੁੱਤਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ 2. ਧਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਕਾਮਨਾਂ ਵਿੱਤ੍ਰੈਸ਼ਣ 3. ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ੁਹਰਤ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ - ਲੋਕੈਸ਼ਣ। ਕੀਰਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤਾਂ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਬੰਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵੀ-ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ-ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਜਨਮ ਜਾਂ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਉਰ੍ਧਵ ਮੂਲਮ੍ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਹਨ, ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ ਤੇ ਮੂਲਾਨਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਮਮਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਮਨਾ ਰੂਪ ਦਾ ਮੂਲ॥

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਂਦ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਬਿਰਖ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੱਸੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉੱਪਰ

ਨੂੰ, ਮਾਨਵ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗਿਣਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਜੀਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਜਨਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਘਟੀਆ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਰੂੰਬਲਾਂ, ਟਹਿਣੀਆਂ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਹੀ ਉਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਰਸ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਰਾਕ ਵਜੋਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਕਲੀਆਂ ਦੇ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਟਹਿਣੀਆਂ ਦਾ ਫੁੱਟਣਾ, ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਬਿਰਖ ਦਾ ਟਹਿਕਣਾ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੁਣ ਰਸ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਬਿਰਖ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਰਸ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਜੜ੍ਹਾਂ। ਤਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਸ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀ ਜੜ੍ਹ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਤ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੀ ਜਗਤ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਸ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਜੜ੍ਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜੋ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਰਾਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਾਂਟ ਛਾਂਟ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਬਾਰੀਕ ਟਹਿਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰ ਕੇ, ਦਰੱਖਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਠੀਕ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਦੁਵਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਵ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਰਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਰਬ-ਲੌਕਿਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

✪ ✪ ✪

15.03 ਸ਼ਲੋਕ :

न रूपम् अस्य इह तथा उप-लभ्-यते, न अन्तः न च आदिः न च सम्-प्रतिष्ठा।

अश्वत्थम् एनम् सु-वि-रूढ-मूलम्, अ-सङ्ग-शस्त्रेण दृढेन छिद्-त्वा॥

ਨ ਰੂਪਮ੍ ਅਸ੍ਯ ਇਹ ਤਥਾ ਉਪ ਲਭ੍ਯਤੇ, ਨ ਅੰਤਹ ਨ ਚ ਆਦਿਹ ਨ ਚ ਸਮ੍ਪ੍ਰਤਿਸ਼੍ਟ੍ਾ।

ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥਮ੍ ਇਨਮ੍ ਸੁਵਿ ਰੂੜ ਮੂਲਮ੍, ਅਸੰਗ ਸ਼ਸਤ੍ਰੇਣ ਦ੍ਰੇਹਧੇਨ ਛਿਦ੍ਤ੍ਵਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਅਸ੍ਯ : ਇਸ ਦਾ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਤਥਾ : ਜਿਵੇਂ ਅਜਿਹਾ। ਉਪਲਭ੍ਯਤੇ : ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅੰਤਹ : ਅੰਤ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਦਿਹ : ਮੂਲ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਮ੍ਪ੍ਰਤਿਸ਼੍ਟ੍ਾ : ਨੀਂਹ, ਬੁਨਿਆਦ। ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥਮ੍ : ਅਸ਼੍ਵਤ੍ਥਾ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ। ਸੁਵਿ ਰੂੜ ਮੂਲਮ੍ : ਪੱਕੀ ਜੜ੍ਹ ਵਾਲਾ। ਅਸੰਗ ਸ਼ਸਤ੍ਰੇਣ : ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਅਖਾੜੇ ਦਾ। ਦ੍ਰੇਹਧਨ : ਤਕੜਾ। ਛਿਦ੍ਤ੍ਵਾ : ਏਧਰੋਂ ਓਧਰੋਂ ਕਟ ਦੇਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਏਥੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦਾ ਸਰੂਪ (ਜਿਵੇਂ ਵਰਨਣ ਹੈ) ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ ਤੇ ਨਾ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸ ਅਤਿ ਦ੍ਰਿੜ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਵੈਰਾਗ ਰੂਪੀ ਸ਼ਸਤਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੱਟ ਕੇ ਪਰਮ ਪਦ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਰੂਪਮ੍ ਅਸ੍ਯ ਇਹ ਤਥਾ ਉਪਲਭ੍ਯਤੇ = ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਅਵ੍ਯਯਮ੍ (ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਨਣ ਹੈ ਕਿ ਸਕਾਮ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਧ੍ਯ ਤੇ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਮਣੀਕ ਤੇ ਸਥਾਈਪਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਾਮੀ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮ ਤੇ ਭੋਗ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ' ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ੱਚਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਮਤਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੰਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਤੇ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਜਾਪਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਅੰਤਹ ਨ ਚ ਆਦਿਹ ਨ ਚ ਸਮ੍ ਪ੍ਰਤਿਸ਼੍ਟ੍ਾ = ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1. ਦੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ 2. ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਤ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿੱਥੋਂ ਹੋਇਆ। ਮਧ੍ਯ (ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸਮਾਂ) ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਕਦ ਤੇ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਦ, ਮੱਧ ਕਦ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ ਅੰਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੀ ਹੈ ? – ਇਹ ਕਾਲਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੋਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ – ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਨਿਯਮ ਹੈ – ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰਾਹੀਂ ਜਾਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਕ੍ਰਮ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਤਪਤੀ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਸ਼ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇੱਕ ਛਿਣ ਲਈ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਨਾਲ ਹੀ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਣ ਦਾ ਉਪਾਅ ਹੈ – ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ – ਆਪਣੀ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ – ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ (ਲੋਕ) ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦੇਣਾ। ੦ ਅਸ੍ਵਤ੍ਥਮ੍ ਇਨਮ੍ ਸੁਵਿ ਰੂੜ ਮੂਲਮ੍ – ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਮਮਤਾ ਦੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੰਸਾਰ (ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਰਹਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ) ਦ੍ਰਿੜ-ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਰਾਗ, ਤੇ ਮਮਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਹਾਂ – ਆਦਿ ਅਭਿਮਾਨ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਮਮਤਾ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਅਸੰਗ ਸ਼ਸਤ੍ਰੇਣ ਦ੍ਰਿੜੇਨ ਛਿਦ੍ਤ੍ਵਾ – ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿੜ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ ਅਸੰਗਤਾ ਰੂਪ ਸ਼ਸਤਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗ ਉਹ ਹੈ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੇ

ਹਾਂ। ਜੇ ਕਰ ਅਸੰਗਤਾ ਹੈ, ਵੈਰਾਗ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ 1. ਸਾਧਾਰਣ ਵੈਰਾਗ 2. ਦ੍ਰਿੜ ਵੈਰਾਗ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਆਸਰਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇਪਨ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ, ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ, ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ, ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਸ਼੍ਵ੍ਤਥਮ੍ ਦਰੱਖਤ, ਇਸ ਸੰਸਾਰਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਰਲ ਪੰਘਰਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰੀਏ, ਇਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਸੰਸਾਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਪਰਪੱਕ ਹੈ, ਇਹ ਨਾ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਦਰੱਖਤ ਭਾਵੇਂ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪੱਕਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਹਾੜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਦਰੱਖਤ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਲਈ, ਮੋਹ ਰਹਿਤ, ਲਗਾਓ ਰਹਿਤ, ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ, ਕੁਹਾੜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨਾਂ ਤੇਜ਼, ਇਹ ਕੁਹਾੜਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨਾ ਵਧੀਆ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਵੈਰਾਗਯ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਤਿਆਗ, ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਕੂੰਜੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਅੱਖ ਦੀ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਮਨ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਨ ਦੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੱਕੇ ਜੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਅਸ੍ਵਤ੍ਥਾ ਦਰੱਖਤ ਨੂੰ ਕੱਟਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਸੁੱਟਣ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਅਰਥ ਅਥਵਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਮਈ ਅਰਥ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਧਾਗਾ ਕੱਤਦਾ ਹੋਇਆ, ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ, ਤਿਤਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਹਲਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਹਵਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

15.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ततः पदम् तत् परि-मार्गितव्यम्, यस्मिन् ग (म्)-ताः न नि-वर्तन्ति भूयः।
तम् एव च आद्यम् पुरूषम् प्र-पद्ये, यतः प्र-वृत्-तिः प्र-सृ-ता पुराणी॥

ਤਤਹ ਪਦਮ੍ ਤਤ੍ ਪਰਿਮਾਰ੍ਗਿਤ ਵ੍ਯਮ੍, ਯਸ੍ਮਿਨ ਗ (ਮ੍) ਤਾਹ ਨੇ ਨਿਵਰ੍ਤਿੰਤ ਭੁਯਹ।
ਤਮ੍ ਏਵ ਚ ਆਧ੍ਯਮ੍ ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ ਪ੍ਰਪਦ੍ਯੇ, ਯਤਹ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤ੍ਤਿਹ ਪ੍ਰਸੂਤਾ ਪੁਰਾਣੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤਹ : ਤਦ। ਪਦਮ੍ : ਮੰਜ਼ਿਲ। ਤਤ੍ : ਤਦ ਪਰਿਮਾਰ੍ਗਿਤ ਵ੍ਯਮ੍ : ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਯਸ੍ਮਿਨ : ਲਕਸ਼, ਕਿਧਰ ਨੂੰ। ਗਤਾਹ : ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਿਵਰ੍ਤਿੰਤ : ਵਾਪਸ ਹੋਣਾ। ਭੁਯਹ: ਦੁਵਾਰਾ। ਤਮ੍ : ਉਸ ਵਿਚ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਧ੍ਯਮ੍ : ਪੁਰਾਣਾ, ਮੂਲ। ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ : ਪੁਰਸ਼। ਪ੍ਰਪਦੁਯੇ : ਮੈਂ ਸ਼ਰਨ ਚਾਹੰਦਾ ਹਾਂ। ਯਤਹ : ਮੂਲ ਥਾਂ, ਕਿਵੇਂ ਕਿੱਥੋਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ। ਪ੍ਰਵ੍ਰਤ੍ਤਿ : ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਪ੍ਰਸੂਤ੍ਰਾ ਧਾਰਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਪਰਮ ਪਦ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸੇ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ, ਮੈਂ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ੱਚਾ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਤਹ, ਪਦਮ੍ ਤਤ੍ ਪਰਿਮਾਰ੍ਗਿਤ ਵ੍ਯਮ੍ = ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ 'ਛਿਦ੍ਤ੍ਵਾ' ਪਦ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਵਸਤੂ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਿਤ੍ਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਸਾਧਨਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ੦ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਭੁੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਤਤ੍ ਪਦ੍ ਪਰਮ ਪਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਖੋਜ ਉਸ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਜੂਦ (ਅਸਤਿਤਵ) ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨਾਦਿ ਸਰਵਤ੍ਰ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਧਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਸਰੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਧਨ ਅਦਿ ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਸੀ ਨਹੀਂ, ਹੈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਹੈ ੦ ਯਸ੍ਮਿਨ੍ ਗ (ਮ੍) ਤਾਹ ਨ ਨਿ ਵਰ੍ਤਤਿੰ ਭੂਯਹ = ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਰਧਵਮ੍ ਲਮ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਚ ਆਧ੍ਯਮ੍ ਪੁਰਸ਼ਮ੍ ਪਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਯਸ੍ਮਿਨੁ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੂੰਦ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੁੜ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗ ਹੈ (13.21) ਜਦ ਸਾਧਕ ਅਸੰਗ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਰਾਹੀਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਤ੍ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦਾ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਤਮ੍ ਏਵ ਚ ਆਧ੍ਯਮ੍ ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ ਪ੍ਰਪਧ੍ਯੇ – ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ (10.02) ਉਸ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਹਾਰਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਹਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਰ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਤਨ ਵੱਲ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬਦੇ ਹੋਏ ਸਹਾਰੇ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਲਾਸੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤਾ ਦੇ ਸੰਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ 'ਮੈਂ ਅਸੰਗ ਹਾਂ' ਦਾ ਸੂਖ਼ਮ ਅਹੰਮ੍ ਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅਹੰਮ੍ ਭਾਵ ਵੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਤਹ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤ੍ਤਿਹ ਪ੍ਰਸ਼੍ਰਤਾ ਪੁਰਾਣੀ = ਸੰਪੂਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਨ, ਇਹੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਸਰਾ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਸਾਰ, ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਚਾਇਤਾ) ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਐਨਾ ਪਿਆਰਾ ਸੁਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। (10.41) ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ ਸੰਸਾਰ-ਖਿੱਚ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ (ਸੰਸਾਰ) ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ, ਨਾਹ ਵਾਚਕ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਇਸ ਹਾਂ - ਵਾਚਕ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂਘ ਕਰਨੀ ਅਸਲ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਜੋ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਹੈ - ਦੋ ਵੱਖ-2 ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਲਟੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਛਲਾ ਮੁਕਤੀ ਦਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸਾਧਕ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪਾਸੋਂ ਨਦੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਾਂਗ ਗਤੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਅਤੇ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਜੋ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣਾ, ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਦਰੱਖਤ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ 'ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ 'ਤੇ ਚੋਰ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

15.05 ਸ਼ਲੋਕ :

निर्-मान-मोहा: जित-सङ्ग-दोषा:, अध्यात्म-नित्या: वि-निवृत्-त-कामा:।
द्वन्द्वै: वि-मुक्ता: सुख-दुख-संज्ञै:, गच्छ्-अ-अन्ति अ-मूढा पदम् अ-व्ययम् तत्॥

ਨਿਰ੍ਮਾਨ ਮੋਹਾਹ ਜਿਤ ਸੰਗ ਦੋਸ਼ਾਹ, ਅਧ੍ਯਾਤਮ੍ ਨਿਤ੍ਯਾਹ ਵਿਨਿਵ੍ਰਤ੍ਤ ਕਾਮਾਹ।
ਦਵੈਂਦੂਹ ਵ੍ਮਿਕ੍ਤਾਹ ਸੁਖ ਦੁਖ ਸੰਗੈਹ, ਗਛ੍ਅ ਅੰਤਿ ਅਮੂਡਾਹ ਪਦਮ੍ ਅਵ੍ਯਯ-ਮ੍ਤਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਿਰ੍ਮਾਨ ਮੋਹਾਹ : ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਜਿਤ ਸੰਗ ਦੋਸ਼ਾਹ : ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਅਧ੍ਯਾਤਮ੍ ਨਿਤ੍ਯਾਹ : ਸਵੈ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ। ਵਿਨਿਵ੍ਰਤ੍ਤ : ਇੱਛਾਵਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਮੁੜ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦਵੇਂਦੂਹ : ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਜੋੜੇ। ਵਿਮੁਕ੍ਤਾਹ : ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ। ਸੁਖ ਦੁਖ ਸੰਗੈਹ : ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ਮੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਗਛ੍ਅ ਅੰਤਿ : ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਅਮੂਡਾਹ : ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ, ਜੋ ਛਲਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਪਦਮ੍ : ਮੰਜ਼ਿਲ। ਅਵ੍ਯਿਸ - ਮ੍ਤਤ੍ : ਅੰਤਰ ਦਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਮਾਨ ਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਹ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਿਵ੍ਰਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸੁੱਖ ਦੁਖ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਵੇਕੀ ਜਨ ਹੀ ਅੰਤਰਮਨ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਅਵਿਯਯਮ੍ ਪਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨਿਰ੍ਮਾਨ ਮੋਹਾ ਜਿਤ ਸੰਗ - ਦੋਸ਼ਾਹ - ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ - ਮੇਰਾਪਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਵਯੰ ਦਾ ਮਾਨ ਆਦਰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾਪਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮੈਂ, ਮੇਰਾਪਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਨ ਆਦਰ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਫਿਰ ਮਾਨ ਆਦਰ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਕਾਰਣ ਹੀ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣਾ ਆਸਤਿਕ ਹੈ। ਮਮਤਾ ਸੰਬੰਧ ਵਾਸ਼ਨਾ ਆਸ਼ਾ, ਆਦਿ ਦੋਸ਼ ਆਸਤਿਕ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਆਸਤਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ 'ਵਿਨਿਵ੍ਰਿਤਤ੍ - ਤ - ਕਾਮਾਹ, ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਅਧ੍ਯਾਤ੍ਮ ਨਿਤ੍ਯਾਹ = ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਭਗਵਾਨ ਹਨ।' 'ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ।' ਵਿਸ਼ਵਾਸ੍ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਗਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਦਾ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਮਾਣਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰੰਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਵੰਦਵਹ ਵਿਮੁਕਤਾਹ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਸੰਗੈਹ - ਇਹ ਭਗਤ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਖੁਸ਼ੀ ਗ਼ਮੀ, ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਜੋ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ (ਸੁਖ ਦੇ ਦੁਖ ਵਿਚ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।' ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭਾਵ ਸੁਗਮਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦ ਹਨ (5.29) ੦ ਦਵੰਦ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ 1. ਸਥੂਲ ਦਵੰਦ = ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਆਦਿ ਸਥੂਲ ਦਵੰਦ ਹੈ। 2. ਸੂਖਮ ਦਵੰਦ - ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਉਪਾਸਯ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨੀ - ਸੂਖਮ ਦਵੰਦ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸਥੂਲ ਦਵੰਦ ਨੂੰ 'ਮੋਹ ਕਲਿਲਮ੍' (2.52) ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਸ਼ਰੁਤਿਵਿਪ੍ਰਤਿ (2.53) ਕਿਹਾ ਹੈ ੦ ਗਛ੍ਅ ਅੰਤਿਅਮੂਡਾਹ ਪਦਮ੍ ਅਵ੍ਯਯਮ੍ ਤਤ੍ = ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੁਖੀ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ 'ਮੂੜਤਾ' ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ

ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ 'ਸੰਸਾਰ ਹੈ' ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਵੀ ਮੂੜਤਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਮੂੜ (ਮੋਹ ਰਹਿਤ) ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸੱਪਸ਼ਟ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂੜਤਾ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਅਮੂੜਾਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂੜਤਾ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਸੁਖ ਦੁਖ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। (2.15) ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮੂੜਤਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ - ਮੂੜਤਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (ਮੂੜਤਾ) ਮੋਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ 1. ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ 2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾਣਨਾ, ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ "ਨਿਰ੍ਮਾਨ ਮੋਹਾਹ" ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤੇ ਏਥੇ ਅਮੂੜ੍ਤਾਹ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਲਾਵਟਾਂ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਣਾ - ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਧਕ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਆਤਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਕਿੰਨਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਮਨ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕੈਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ।" ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦

✪ ✪ ✪

15.06

न तत् भासयते सूर्य:, न शश-अङ्क: न पावक:। यत् ग (म्)-त्वा न नि-वर्तन्ते, तत् धाम परमम् मम॥

ਨ ਤਤ੍ ਭਾਸਯਤੇ ਸੂਰ੍ਯਹ, ਨ ਸ਼ਸ਼ਅੰਕਹ ਨਾ ਪਾਵਕਹ।

ਯਤ੍ (ਗ (ਮ੍) ਤ੍ਵਾ ਨ ਨਿਵਰ੍ਤੰਤੇ, ਤਤ੍ ਧਾਮ ਪਰਮਮ੍ ਮਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਭਾਸਯਤੇ : ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਨਾ। ਸੂਰ੍ਯਾ : ਸੂਰਜ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸ਼ਸ਼ਅੰਕਹ : ਚੰਦ੍ਰਮਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪਾਵਕਹ : ਅੱਗ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ ਜਿਹੜਾ। ਗਤ੍ਵਾ : ਜਾ ਚੁੱਕੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਿਵਰ੍ਤੰਤੇ : ਉਹ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਧਾਮ : ਘਰ। ਪਰਮਮ੍ : ਮਹਾਨ। ਮਮ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਪਦ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਨਾ ਹੀ ਅੱਗ ਹੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ (ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ) ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਇਹੋ ਮੇਰਾ ਪਰਮ-ਧਾਮ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਤਤ੍ ਭਾਸਯਤੇ ਸੂਰ੍ਯਹ, ਨ ਸ਼ਸ਼ਾ ਅੰਕਹ ਨ ਪਾਵ੍ਕਹ = ਛੇਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਸਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦ ਮੇਰਾ ਹੀ ਧਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਵੀ ਮੇਰਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਜੀਵ ਦੀ ਭੀ ਉਸ ਧਾਮ (ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦ) ਤੋਂ ਅਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਧਾਨ ਨੂੰ ਨਿਤ੍ਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ੦ ਭਾਵੇਂ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਸਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 1. ਉਸ ਧਾਮ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ 2. ਉਸ ਧਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਜੀਵ, ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ੦ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਤੇਜ ਛਵੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਸੂਰਜ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮ ਧਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ? ਅਗਲੇ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ, "ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਹੈ।" ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਪਰਮ-ਧਾਮ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਚੇਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਜੜ੍ਹ ਹਨ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨੇਤਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਾਣੀ ਭੀ ਜੜ੍ਹ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੜ੍ਹ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਤੱਤਵ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਤਾ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਚੇਤਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਭੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਸਵੈਂਯ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ (ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ) ਕੇਵਲ ਜੜ੍ਹਤਾ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਦੇਵਤਾ ਨਾ ਭਗਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਤੇਜਸ ਤੱਤਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਏਥੇ ਫਿਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸਾਰੇ ਤੇਜ਼ੱਸਵ ਵਿਚ ਤੱਤਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸੈਂਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਜਿਵੇਂ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸੈਂਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, 'ਮੈਂ ਵ੍ਰਸ਼੍ਣੀਨਾਮ੍ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ, ਵਾਸੁਦੇਵ ਹਾਂ।" (10.37) ਏਥੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਨਣ ਹੈ। ੦ ਯਤ੍ ਗ (ਮ੍) ਤ੍ਵਾ ਨ ਨਿਵਰਤੰਤੇ, ਤਤ੍ ਧਾਮ ਪਰਮਮ੍ ਮਮ = ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਦ ਤੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਆਵਾਗਮਨ ਨਹੀਂ ਮਿਟ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸਥਿਰਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਿਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਵ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਊਚ ਨੀਚ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ ਧਾਮ੍ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਾਮ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਪਰਮ ਧਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ, 'ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ, ਸਾਕੇਤ ਧਾਮ, ਗੋਲੇਕ ਧਾਮ, ਦੇਵੀ ਦੇਵੀਪ, ਸ਼ਿਵ ਲੋਕ ਆਦਿ - ਪਰਮ ਧਾਮ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਂ ਹਨ। ਪਰਮ-ਧਾਮ ਚੇਤਨ-ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ (ਦਰਿਆ) ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਐਨਾ ਕੁ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਨਾ ਹੀ ਸੂਰਜ, ਨਾ ਹੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਨਾ ਹੀ ਅੱਗ ਉਸ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਵੈ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਵੈ ਪੂਰਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮਮੁ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਲੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਲੁਕ ਛਿਪ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅੰਤਰ ਵਿਵੇਕ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੇ ਮਹਾਨ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਅਨੰਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸਮੇਂ ਖਲਾਅ ਤੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜੀਵਾਤਮਾ - ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਅੰਤਰ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ - ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਜਦੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਮੁਸ਼ਕ ਕਾਫੂਰ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਜਦੋਂ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅੰਤਰ ਜਿਵੇਂ 'ਮੈਂ' ਤੇ ਤੂੰ ਤੇ ਅਨਾਤਮ ਅਥਵਾ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਸ਼ੁੱਧ-ਚਿੱਤ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅੰਤਰ ਵਿਵੇਕ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

15.07 ਸ਼ਲੋਕ :

मम एव अंश: जीव-लोके, जीव-भूत: सनातन: । मन:-ष्ठानि इन्द्रियाणि, प्र-कृति-स्थानि कर्षति ॥

ਮਮ ਏਵ ਅੰਸ਼ਹ ਜੀਵ ਲੋਕੇ, ਜੀਵ ਭੂਤਹ ਸਨਾਤਨਹ।

ਮਨਹ ਸ਼ਸ਼੍ਟ੍ਾਨਿ ਇੰਦਰਯਾਣਿ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ ਸ੍ਥਾਨਿ ਕਰ੍ਸ਼ਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਅੰਸ਼ਹ : ਕੁੱਝ ਭਾਗ ਅੰਸ਼। ਜੀਵ ਲੋਕੇ : ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ। ਜੀਵ ਭੂਤਹ : ਆਤਮਾ ਬਣ ਜਾਣ 'ਤੇ। ਸਨਾਤਨਾਹ : ਅੰਤਰ ਵਾਲਾ। ਮਨਹ ਸ਼ਸ਼੍ਟ੍ਾਨਿ : ਮਨ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਛੇਵਾਂ। ਇੰਦਰਯਾਣਿ : ਇੰਦਰਯਾਵੀ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਥਾਨਿ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ। ਕਰ੍ਸ਼ਤਿ : ਆਪਣੇ ਆਪ ਖਿੱਚਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਮੇਰਾ ਹੀ ਸਨਾਤਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਨ ਤੇ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮਮ ਏਵ ਅੰਸਹ ਜੀਵ ਲੋਕੇ, ਜੀਵ ਭੂਤਹ ਸਨਾਤਨਹ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦੀ ਤਾਤਵਿਕ ਅਥਵਾ ਸਰੂਪ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਕ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਲੋਕ, ਚੌਦਾਂ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਜਿੰਨੀ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਯੋਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵ ਲੋਕੇ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਯੋਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵ ਲੋਕੇ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਣ ਮਨ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹ 'ਜੀਵ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਜੀਵ ਭੂਤਹ' ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਜੀਵਪਣਾ ਬਨਾਵਟੀ ਹੈ, ਅਸਲੀ ਨਹੀਂ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਆਤਮਾ ਜੀਵ ਲੋਕ ਵਿਚ 'ਜੀਵ' ਬਣਦਾ ਹੈ। 7.05 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ 'ਜੀਵਭੂਤਾਹ' ਪਰਾ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 17.05 ਅਰਥਾਤ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਸੰਸਾਰ) ਵਿਚ ਅਸਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜੀਵ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ, ਜੀਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿੰਨੀ ਆਤਮੀਯਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ - "ਮਮ ਏਵ ਅੰਸਹ" ਮੰਨਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਤਮੀਯਤਾ ਮਹਾਨ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਅਖੰਡ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸਦਾ ਸਿੱਧ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਬੱਚਾ, ਭੇਡਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੇਡ ਮੰਨ ਲਵੇ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਚੇਤਨ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਭੁੱਲ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਦਾ-ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਬੱਚਾ, ਭੇਡਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਵੀ ਭੇਡ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜੇ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਸ਼ੇਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਧ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ ਕਿ 'ਦੇਖ! ਤੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਸੁਭਾਅ ਜਾਤੀ ਗਰਜਨ ਆਦਿ ਇੱਕ ਹੈ, ਤੂੰ ਭੇਡ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਸ਼ੇਰ ਏਂ' ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ 'ਮਮਏਵ ਅੰਸਹ' ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ, 'ਹੇ ਜੀਵ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੈਂ।' ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ 'ਅਹੰਤਾ' ਮੈਂ ਪਨ ਤੇ ਮਮਤਾ (ਮੇਰਾ ਪਨ) ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਸੁਗਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਅਹੰਤਾ ਤੇ ਮਮਤਾ - ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਭੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਇਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਮਮਤਾ ਇਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਨ। ੦ ਇਹ ਸਭ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਸੰਪਰਦਾਇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਣਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਂ - ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਵਾਂਗ ਵਾਂਗ, ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਲਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ 'ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਾਧੂ ਹਾਂ' ਆਦਿ ਭਾਵ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ 'ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਏਂ, ਜਾਂ ਤੂੰ ਸਾਧੂ ਹੈਂ' ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਧਨ ਜ਼ਮੀਨ ਮਕਾਨ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸੰਪੂਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਚਯਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਫ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਮੇਰਾ ਹੈ। ੦ ਮਨ ਸ਼ਸ਼੍ਟ੍ਾਨਿ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸ੍ਥਾਨਿ ਕ੍ਰਸ਼ਤਿ - ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਜੀਵ, ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਜੀਵ, ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਭਾਵ ਮਨ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ (ਜੋ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਉਪਲਕਸ਼ਣ ਹੈ) ਤੇ ਪੰਜ ਕਰਮ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਭਾਵ ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੋ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੋ। ਇਹੋ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ 'ਮੁਕਤੀ' ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਇੰਦਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਕਤਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖਰਾ ਓਪਰਾ ਤੇ ਪਰਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ, ਨਾ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਲਹਿਰ, ਸਾਗਰ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੰਦ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬੇਰੋਕ ਇੱਛਾਵਾਂ - ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਵੈ-ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਭੋਕਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਭੋਗੀ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਯੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਪਹਿਚਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੀ, ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਧੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਬਰਤਨ ਵਿਚਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘਾਟ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾ-ਆਕਾਸ਼ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਸਵੈ ਨਿੱਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਰਤਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਪਰ ਮਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਾਂ ਬਰਤਨ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਭੋਗੀ ਦਾ ਏਜੰਟ ਜੋ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਧੀਨ ਵਸਤੂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵਤਵ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤਾਂ ਸਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਹੈ ਪਰ ਹਉਮੈਵਾਦ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੀਮਾ-ਯੁਕਤ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।"

✪ ✪ ✪

15.08 ਸ਼ਲੋਕ :

शरीरम् यत् अव-आप्-नोति, यत् च अपि उत्-क्रामति ईश्वरः। गृहीत्वा एतानि सम्-याति, वायुः गन्धान् इव आशयात्॥

ਸ਼ਰੀਰਮ੍ ਯਤ੍ ਅਵ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ, ਯਤ੍ ਚ ਅਪਿ ਓਤ੍ ਕ੍ਰਾ ਮਤਿ ਇਸ਼੍ਵਰਹ।

ਗ੍ਰਹੀਤ੍ਵਾ ਏਤਾਨਿ ਸਮ੍ਯਾਤਿ, ਵਾਯੁਹ ਗੰਧਾਨ੍ ਇਵ ਆਸ਼ਾਯਾਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰੀਰਮ੍ : ਇਕ ਸਰੀਰ। ਯਤ੍ : ਕਦੋਂ। ਅਵ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਤ੍ : ਜਦੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਓਤ੍ ਕ੍ਰਾਮਤਿ : ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼੍ਵਰ : ਹੇ ਈਸ਼ਵਰ। ਗ੍ਰਹੀਤ੍ਵਾ : ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਤਾਨਿ : ਇਹ। ਸਮ੍ਯਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਯੂਹ : ਹਵਾ। ਗੰਧਾਨ੍ : ਖੁਸ਼ਬੋ। ਇਵ : ਜਿਵੇਂ। ਆਸ਼ਯਾਤ੍ : ਸੀਟਾਂ ਤੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਈਸ਼ਵਰ ਜੋ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ, ਮਨ ਸਮੇਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੰਧ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵਾਯੁਹ ਗੰਧਾਨ੍ ਇਵ ਆਸ਼ਾਯਾਤ੍ = ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਇਤਰ ਦੇ ਫੰਬੇ ਤੋਂ ਮਹਿਕ ਖਿੰਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮਹਿਕ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। (ਗੰਧ) ਮਹਿਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਈ ਅਥਵਾ ਨਿਤ੍ਯ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਸੁਭਾਅ (ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਦੋਵੇਂ ਸਰੀਰਾਂ) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਕਾਰਣ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਿਕ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਭੀ ਤੱਤਵ, ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਾਂਗ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੈ। ਪਰ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਿਚ 'ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਪਨ ਦੀ ਮਾਣਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ, ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ - ਗੰਧ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਨਾਤਨ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ (ਪ੍ਰਤਿਛਿਣ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ) ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹਵਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਗੰਧ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਸੱਮਰਥ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਜਦ ਚਾਹੇ ਤਦ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਤੇ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਮਾਨਤਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥੂਲ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ 1. ਵਾਯੂ 2. ਗੰਧ 3. ਆਸ਼ਯ (ਸਥਾਨ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ੦ ਆਸ਼ਯ ਨਾਂ ਸਥਾਨ ਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਲਾਸ਼ਯ (ਜਲ + ਆਸ਼ਯ) = ਜਲ ਦਾ ਸਥਾਨ। ਆਸ਼ਯ ਨਾਂ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੰਧ ਦੇ ਸਥਾਨ (ਇਤਰ ਦੇ ਫੰਬੇ) (ਆਸ਼ਯ) ਹਵਾ ਮਹਿਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੰਬਾ ਪਿੱਛੇ ਪਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਗੰਧ ਦਾ ਆਸ਼ਯ ਰੂਪ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰਮ੍ ਯਤ੍ ਅਵ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ...... ਗ੍ਰਹੀਤ੍ਵਾ ਏਤਾਨਿ ਸਮ੍ ਯਾਤਿ = ਏਥੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪਦ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਤਿੰਨ ਭੁੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। 1. ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 2. ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਮਾਲਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 3. ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦਾਸ ਬਣ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਈਸ਼ਵਰ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ 'ਅਪਿ' ਪਦ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਬਣਿਆ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹਵਾ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਅਸੱਮਰਥ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਪਰਾਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਜੀਵ ਕੋਲ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ 1. ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ 2. ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਆਵਾਗਮਨ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਮੌਤ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਵਧਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੜ੍ਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਸਰੀਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ - ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਟਾਉਣ

ਲਈ ਖਰਚ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਇੱਛਾਵਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਟਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਗ੍ਰਹੀਤਵਾ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਮਤਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕਰਨਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਪਨਾਪਨ ਕਰਕੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਕਿ "ਅਸੀਂ ਤੇਰੀਆਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਅਸਾਡੇ ਹੋ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਏਤਾਨਿ ਪਦ ਸੱਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਮਨ ਸ਼੍ਸ਼ਟਾਨਿ ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ - ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਥਵਾ ਮਨ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਏਥੇ 'ਏਤਾਨਿ' ਪਦ ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਰੂਪ, ਸੂਖ਼ਮ ਸਰੀਰ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵੀ ਦਯੋਤਕ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (2.22)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਗੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੰਧ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਛੱਡਦੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਤਾਂ ਹੀ ਉਪਾਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਸਬਰ ਵਿਵੇਕ/ਚੇਤਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਦੂਗਰ ਵਾਂਗ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਸਤਾਂ ਬਖੇਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਜਾਦੂ ਮਈ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ।

✪ ✪ ✪

15.09 ਸ਼ਲੋਕ :

श्रोत्रम् चक्षुः स्पर्शनम् च, रसनम् घ्राणम् एव च। अधि-स्था-य मनः च अयम्, विषयान् उप-सेवते॥

ਸ਼ਰੋਤ੍ਰਮ੍ ਚਕਸ਼ੁਹ ਸ੍ਪਰਸ਼ਨਮ੍ ਚ, ਰਸਨਮ੍ ਧ੍ਰਾਣਮ੍ ਏਵ ਚ।
ਅਧਿਸ੍ਥਾਯ ਮਨਹ ਚ ਅਯਮ੍, ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ ੳਪ ਸੇਵਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼ਰੋਤ੍ਰਮ੍ : ਕੰਨ। ਚਕਸ਼ੁਹ : ਅੱਖਾਂ। ਸਪੱਰ੍ਸ਼ਨਮ੍ : ਛੋਹਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗ। ਚ : ਅਤੇ। ਰਸਨਮ੍ : ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗ। ਧ੍ਰਾਣਮ੍ : ਸੁੰਘਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਧਿਸ੍ਥਾਯ : ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਿਆਂ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਯਮ੍ : ਉਹ। ਵਿਸ਼੍ਯਾਨ੍ : ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ। ਉਪਸੇਵਤੇ : ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕੰਨ, ਅੱਖ ਚਮੜੀ, ਰਸਨਾ, ਨਾਸਿਕਾ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭੀ ਆਸ਼ਰਯ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਸਪੱਰਸ਼ ਰਸ ਗੰਧ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰਮ ਚਕ੍ਸ਼ੁਹ ਸ੍ਪਰਸ਼ਮ੍ ਚ = ਸ਼੍ਰਵਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰਮ੍' ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉਸਤਤੀ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਮਧੁਰ ਗਾਨ ਵਾਦ੍ਯ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਨਿੰਦਾ, ਅਪਮਾਨ ਸਰਾਪ, ਗਾਲੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 'ਸ੍ਵਯੰ' ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਪਿਆ ਹੈ ? ੦ ਜੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਗਿਆਤਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਨੇਤਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਚਕਸ਼ੁਹ' ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਅਨੇਕ ਸੁੰਦਰ ਅਸੁੰਦਰ, ਮਨੋਹਰ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਰਕ ਪਿਆ ? ੦ ਸ੍ਪਰਸ਼ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਚਮੜੀ ਨਾਲ ਸਪੱਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਸ੍ਪਰਸ਼ਨਮ੍' ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕ ਕੋਮਲ ਕਠੋਰ ਚਿਪਚਿਪੇ ਠੰਡੇ ਗਰਮ ਆਦਿ ਸਪੱਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਵਯੰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਹੈ ? ੦ ਰਸਨਮ੍ : ਰਸ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ- ਜੀਭ ਅੰਦਰ ਸਵਾਦ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਸਨਮ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੌੜਾ, ਤਿੱਖਾ, ਮਿੱਠਾ, ਕੁਸੈਲਾ, ਖੱਟਾ ਤੇ ਨਮਕੀਨ। ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਹ ਭੋਜਨ ਦੇ ਰਸ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ੍ਵਯੰ ਨੂੰ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ੦ ਧ੍ਰਾਣਮ੍ ਏਵ ਚ = ਧ੍ਰਾਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸੁਗੰਧਾਂ ਅਤੇ ਦੁਰਗੰਧਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਵਯੰ ਨੂੰ ਕੀ ਫਰਕ ਪਿਆ ? ੦ ਅਧਿ ਸ੍ਥਾ ਯ ਮਨਹ ਚ ਅਯਮ੍, ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖੁਦ (ਸਵਯੰ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਸਵਯੰ' ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ - ਆਤਮਾ, ਜੜ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਕਲਪ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਵਯੰ ਸਦਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸੁਣਨ ਦੇਖਣ ਛੋਹ ਲੈਣ ਸਵਾਦ ਲੈਣ ਤੇ ਸੁੰਘਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨ ਦੇ ਬਿਨਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਧਿ-ਸ੍ਥਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਮਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ, ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਮਨੋ ਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੀਂਦ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਬਣ ਕੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ 'ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਰਦਾ (ਪ੍ਰਭਾਵ) ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਈ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਯਾ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ, ਪਾਗਲਪਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋ ਰਾਜ੍ਯ ਸੁਪਨਾ ਤੇ ਪਾਗਲਪਨ - ਤਿੰਨੇ ਇੱਕ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ੦ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1. ਅਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਪਰੋਖ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰਵਣ ਵਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰਵਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਗਿਆਨ ਭੀ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰਵਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਭੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰਵਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੋਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਪੰਜ ਸੰਦੇਸ਼ਵਾਹਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ

ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿੱਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਸਯੁੰਕਤ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਅਵੱਸਥਾ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਵਸਤੂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ - ਕੰਨਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਛੂਹਣ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਜੋ ਹਵਾ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚੋਂ ਗਰਮੀ ਤੇ ਸਰਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਵਸਤੂ ਸੁਆਦ ਆਦਿ ਜੀਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁੰਘਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਇਨਾਂ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

15.10 ਸ਼ਲੋਕ :

उद्-क्रामन्तम् (स्था) स्थि-तम् वा अपि, भुञ्जानम् वा गुण-अनु-इ-तम्।
वि-मूढा: न अनु-पश्यन्ति, पश्यन्ति ज्ञान-चक्षुष:॥

ਉਦ੍ ਕ੍ਰਾ-ਮੰਤਮ੍ (ਸ੍ਥਾ) ਸ੍ਥਿਤਮ੍ ਵਾ ਅਪਿ, ਭੁੰਜਾਨਮ੍ ਵਾ ਗੁਣ ਅਨ੍ ਇ ਤਮ੍।
ਵਿਮੂਡਾਹ ਨ ਅਨ੍ ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ, ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ ਗ੍ਯਾਨ ਚਕ੍ਸ਼ੁਸ਼ਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਉਦ੍ਕ੍ਰਾ ਮੰਤਮ੍ : ਵੱਖ ਹੁੰਦਿਆਂ। ਸਥਾ ਸਿਥਤਮ੍ : ਠਹਿਰਦੇ ਹੋਇਆਂ। ਵਾ : ਜਾਂ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਭੁੰਜਾਨਮ੍ : ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ। ਵਾ : ਜਾਂ। ਗੁਣਅਨ੍ਇਤਮ੍ : ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ। ਵਿਮੂਡਾਹ : ਠਗਿਆ ਗਿਆ, ਛਲਿਆ ਗਿਆ। ਨ : ਨਾ। ਅਨ੍ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ : ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ : ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ। ਗ੍ਯਾਨ ਚਕ੍ਸ਼ੁਸ਼ਹ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ ਅੱਖ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਯੁਕਤ ਹੋਏ ਭੀ, ਇਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੂਡ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਵੇਕੀ ਲੋਕ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉਦ੍ ਕ੍ਰਾਮੰਤਮ੍ - ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੀਵ ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਏਥੇ "ਓਦ੍ਕ੍ਰਾਂਤਿਮ੍" ਪਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਬੰਦ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜੀਵ - ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਚੱਲ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਦਾ ਆਵਾਗਮਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਆਵਾਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਵਾਗਮਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਠਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਬਣੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਏ ਉਤ੍ਕ੍ਰਾਂਤਮ੍ ਪਦ ਨੂੰ ਏਥੇ ਉਤ੍ਕ੍ਰਾਮੰਤਮ੍ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ (ਸ੍ਥਾ) ਸ੍ਥਿ - ਤਮ੍ਵਾ = ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਯੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਰਸ਼, ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮੂੜ ਅਥਵਾ ਅਗਿਆਨੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਨਰਕ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੂਲ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਪਿ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਸਹਿਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ੍ਵਯੰ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਉਤਕ੍ਰਾਮਤਮ੍ ਹੈ, ਨਾ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭੋਗਤਾਪਨ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਗੁਣ ਅਨ੍ਇਤਮ੍ = ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਚ ਉਤਕ੍ਰਾਮਣ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਭੋਗ ਤਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਗੁਣਾ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭੁੱਲ (ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਣ) ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਯੋਨੀ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਮੂਡਾਹ ਨ ਅਨ੍ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ = ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਸਮੇਂ, ਹੋਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਤੇ ਭੋਗ ਭੋਗਦੇ ਸਮੇਂ ਭੀ 'ਸਵਯੰ (ਆਤਮਾ) ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਆਤਮਾ (ਸ੍ਵਯੰ) ਨੂੰ ਹੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। (3.27) ਅਜਿਹੇ ਅਗਿਆਨੀ (ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ) ਮਨੁੱਖ ਲਈ 'ਵਿਮੂਡਾਹ ਨ ਅਨ੍ਪਸ਼ਯੰਤਿ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ ਗ੍ਯਾਨ ਚਕ੍ਸ਼ੁਸ਼ਹ = ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ - ਕੋਈ ਵੀ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਤ੍ਰ ਨਿਰੰਤਰ ਅਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ ਭਾਵ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਚਕ੍ਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੱਤਵ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਤ੍ਯ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਹੜੇ ਠੱਗੇ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਮੂਡਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਕੀ ਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਸੀਮਾ ਬੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਭੈੜੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੋ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਨੇਤਰ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਸਾਰੇ ਸਿਰ੍ਹਾਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਲਾਲ ਹੈ, ਕੋਈ ਨੀਲਾ ਹੈ ਕੋਈ ਤਾਜ਼ਾ ਪੀਲਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਾਲਾ। ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਮਾਲ ਹੈ, ਇਕੋ ਇਕ ਜਾਂ ਰੇਸ਼ਮ ਜਾਂ ਰੂੰ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਰੰਗ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੁਹਣੇ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਦੂਜੇ ਭੱਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਕਈਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਹੋ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

15.11 ਸ਼ਲੋਕ :

यतन्तः योगिनः च एनम्, पश्यन्ति आत्मनि अवस्थितम्। यतन्तः अपि अ–कृत–आत्मानः, न एनम् पश्यन्ति अ–चेतसः॥

ਯਤੰਤਹ ਯੋਗਿਨਹ ਚ ਏਨਮ੍, ਪਸ਼ਯੰਤਿ ਆਤ੍ਮਨਿ ਅਵਸ੍ਥਿਤਮ੍।
ਯਤੰਤਹ ਅਪਿ ਅਕ੍ਰਤ ਆਤ੍ਮਾਨਹ, ਨ ਇਨਮ੍ ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ ਅਚੇਤਸਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤੰਤਹ : ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਣੀ, ਯਤਨ ਕਰਨਾ। ਯੋਗਿਨਹ : ਯੋਗੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ। ਪਸ਼ਯੰਤਿ : ਦੇਖਣਾ। ਆਤ੍ਮਨਿ : ਸਵੈ ਅੰਦਰ। ਅਵਸ੍ਥਿਤਮ੍ : ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਯਤੰਤਹ : ਯਤਨ ਕਰਨਾ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਅਕ੍ਰਤ ਆਤ੍ਮਾ ਨਹ : ਜੋ ਆਤਮਾ ਸ਼ੁੱਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ। ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ : ਦੇਖਣਾ। ਅਚੇਤਸਹ : ਬੁੱਧੀਹੀਣ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ-ਜਨ, ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਅਵਿਵੇਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤੰਤਹ ਯੋਗਿਨਹ ਚਏਨਮ੍ – ਏਥੇ ਯੋਗਿਨਹ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ੦ ਏਥੇ ਯਤੰਤਹ – ਪਦ ਸਾਧਨ ਪਰਤ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੀ ਲਗਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨਾ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ, 'ਯਤਨ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਅਸੰਗਤਾ, ਨਿਰਮਮਤਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਯਤੰਤਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਆਤ੍ਮਨਿ ਅਵਸ੍ਥਿਤਮ੍ – ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। (10.20) ਏਸੇ ਲਈ ਯੋਗੀ, ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੱਤਾ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1. ਵਿਕਾਰੀ ਸੱਤਾ – ਜਿਹੜੀ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ 2. ਸਦਾਸਿੱਧ ਸਤਾ = ਜੋ ਸੱਤਾ ਕਦੇ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਤਿਵੇਂ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਰੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦੇਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ (ਅਹੰਤਾ) ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣਾ (ਮਮਤਾ)। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਜੀਵ ਨੇ (ਚੇਤਨ ਨੇ) ਭਗਵਤ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਅਨਾਦਰ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ (ਜੜ੍ਹ) ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਜੀਵ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਬੰਧ ਐਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਉੱਪਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡਦਾ ਤੇ ਕੱਚਾ ਐਨਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਚਾਹੋ ਤਦ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜੋ ਜਾਂ ਤੋੜੋ, ਜੀਵ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਿਜੇ ਕੀਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਸਤਿਸੰਗ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਸੰਬੰਧ ਛੁਟਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਆਤ੍ਮਨਿ ਅਵਿਸ੍ਥਤਮ੍ ਪਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਵਿਕਾਰੀ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1. ਸ਼੍ਰਵਣ ਤੋਂ ਮੰਨਣਾ – ਜਿਵੇਂ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਨਾਂ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਰਣ ਹੈ', ਕਹਿਣਾ ਅਹੰਤਾ ਹੈ 2. ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਜਿਵੇਂ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਾ, ਸਿਖਿਆ ਦੇਣੀ, ਜਾਂ ਚਕਿਤਸਾ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ 'ਮੈਂ ਵਕਤਾ ਹਾਂ', 'ਮੈਂ ਸਿਖਿਅਕ ਹਾਂ'। ਮੈਂ ਚਕਿਤਸਕ ਹਾਂ – ਨਾਲ ਅਹੰਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਜਦ ਕਿ "ਹੈ" ਰੂਪ ਸਦਾ ਸਿੱਧ ਸੱਤਾ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਅਹੰਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਹੰ ਰੂਪ' ਵਿਕਾਰੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯੋਗੀ ਨੂੰ 'ਹੈ' ਰੂਪ ਸਦਾ ਸਿੱਧ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਆਤ੍ਮਨਿ ਅਵਸ੍ਥਿਤਮ੍ – ਪਦ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਰਵਿਆਪੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ 1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਏਥੇ ਹੈ 2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੁਣੇ ਹੈ 3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੈ। 4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਹਨ, ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯਤੰਤਹ ਅਪਿ ਅਕ੍ਰਤ ਆਤਮਾਨਹ ਨ ਏਨਮ੍ ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ ਅਚੇਤਸਹ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ "ਅਕ੍ਰਤ ਆਤਮਾਨਹ" ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਚੇਤਸਹ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸੁਖ ਭੋਗ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਕ੍ਰਤਾਤ੍ਮਾਨਹ ਤੇ "ਅਚੇਤਸਹ" ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਯਤੰਤਹ ਪਦ ਦੋ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਯਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਕ (ਗਿਆਨੀ) ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਤਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ (ਯਤਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ) ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਸਤ੍ ਪਰ ਹੀ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਤ੍ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਯੋਗੀ ਲਈ ਵੀ ਉਨੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਉਸ ਲਈ ਜੋ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬੁੱਧੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗ਼ਲਤ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ 'ਤੇ ਸਵੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਹਉਮੈਵਾਦ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਛੁਪ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਧੋਖਾ ਉਸਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ, ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬੁੱਧੀ ਨੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਕਾਰਜ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਮਝ ਕੇ ਪਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਕਾਬੂ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ

ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਨਮੂਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਕਮਝਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਚੰਗਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬੁੱਧੀ ਨੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ "ਜੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਬਾਰੀਕ ਸੁਰਾਖ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘੜੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ, ਜੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸੰਸਾਰ ਮੋਹ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਿਗੂਣੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।"

✪ ✪ ✪

15.12 ਸ਼ਲੋਕ :

यत् आदित्य-गतम् तेजः, जगत् भासयते अखिलम्। यत् चन्द्रमसि यत् च अग्नौ, तत् तेजः विद्धि मामकम्॥

ਯਤ੍ ਆਦਿਤ੍ਯ ਗਤਮ੍ ਤੇਜਹ, ਜਗਤ੍ ਭਾਸਯਤੇ ਅਖਿਲਮ੍।

ਯਤ੍ ਚੰਦ੍ਰਮਸਿ ਯਤ੍ ਚ ਅਗ੍ਨੌ, ਤਤ੍ ਤੇਜਹ ਵਿਧਿ ਮਾਮਕਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਆਦਿਤ੍ਯ ਗਤਮ੍ : ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ। ਤੇਜਹ : ਰੌਸ਼ਨੀ। ਜਗਤ੍ : ਜਗਤ। ਭਾਸਯਤੇ : ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਖਿਲਮ੍ : ਸਾਰਾ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਚੰਦ੍ਰਮਸਿ : ਚੰਨ ਵਿਚ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਗ੍ਨੌ : ਅੱਗ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਤੇਜਹ : ਰੌਸ਼ਨੀ। ਵਿਧਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਾਮਕਮ੍ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਜੋ ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਚੰਦਰਮਾ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਅੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੇਜ਼ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੀ ਮੰਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਤ੍ ਆਦਿਤ੍ਯ ਗਤਮ੍ ਤੇਜਹ – ਜਗਤ੍ ਭਾਸਯਤੇ੍ ਅਖਿਲਮ੍ = ੦ ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ (2.55) ਵਿਚ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਗਤਾਨ੍ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਏਥੇ ਤੇਜ਼ ਨੂੰ ਆਦਿ ਆਦਿਤ੍ਯ ਗਤਮ੍ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਮਨ ਦਾ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਰੂਪ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਗਨ੍ਤੁਕ, ਹੈ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ (ਕਿਰਨਾਂ) ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਤੇਜ਼) ਐਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰੌਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਰਜ, ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਮਧਾਂਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰਿਆਂ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਅਥਵਾ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਰਗੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਅਗਨੀ, ਤਾਰੇ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਚਮਕਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾਰਨ ਸੂਰਜ ਐਨਾ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਕਿੰਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਗੇ ? ੦ ਸੂਰਜ 'ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਸ਼ਠਾਤ੍ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਨੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਤ੍ ਚੰਦ੍ਰ ਮਸਿ – ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਦਾਹਿ – ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਵੇਂ (ਸੂਰਜ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤੇਜ਼ 'ਆਦਿਤ੍ਰਗਤਮ੍' ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਚੰਦ੍ਰਗਤਮ੍ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੀਤਲਤਾ, ਮਧੁਰਤਾ ਪੋਸ਼ਣਤਾ ਆਦਿ ਜੋ ਵੀ ਗੁਣ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਏਥੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੂੰ ਤਾਰੇ ਨਛੱਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਭੀ ਉਪਲੱਛਣ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਮਨ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਮਨ ਅੰਦਰ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਮਨਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ) ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਯਤ੍ ਚ ਅਗ੍ਨੌਂ – ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤੇਜ ਆਦਿਤ੍ਯਗਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ 'ਅਗ੍ਨਿਗਤਮ੍' ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦਾਹਿ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਵੇਂ, ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਹਨ – ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਵਿਦ੍ਯੁਤ ਦੀਵੇ ਜੁਗਨੂੰ ਆਦਿ ਦਾ ਉਪਲੱਛਣ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਗਨੀ – ਵਾਣੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਵਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ) ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ ਤੇਜਹ ਵਿਧਿ ਮਾਮਕਮ੍ – ਜੋ ਤੇਜ਼ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਤੇਜ਼ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ (ਤਾਰਿਆਂ ਨਛਤ੍ਰਾਂ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਆਦਿ) ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 10.41, 2.02, 2.15, 13.17 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਚਾਨਣ ਹੈ, ਉਹ ਸੂਰਜ ਚੰਨ ਤੇ ਅੱਗ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸਤੋਗੁਣ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਪਰਛਾਈਂ ਝਲਕਦੀ ਹੈ, ਸਤੋਗੁਣ ਉਸ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਹਾਂ।' ਸੂਰਜ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਤਮਾ 'ਚੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੋ ਕਮਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ 'ਮੈਂ ਹਾਂ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੈ ਜਾਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਰੌਸ਼ਨੀ ਜੋ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਰੌਸ਼ਨੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦੇ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਜਾਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਅੱਗ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਤਮਾ ਜੋ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

15.13 ਸ਼ਲੋਕ :

गाम् आ-विश्-य च भूतानि, धारयामि अहम् ओजसा। पुष्णामि च ओषधीः सर्वाः, सोमः भू-त्वा रस-आत्म (न्)-कः॥

ਗਾਮ੍ ਆਵਿਸ਼੍ਯ ਚ ਭੂਤਾਨਿ, ਧਾਰਯਾਮਿ ਅਹਮ੍ ਔਜਸਾ।

ਪੁਸ਼੍ਣਾਮਿ ਚ ਔਸ਼੍ਧੀਹ ਸਰ੍ਵਾਹ, ਸੋਮਹ ਭੂਤ੍ਵਾ ਰਸਆਤ੍ਮ (ਨ੍) ਕਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗਾਮ੍ : ਧਰਤੀ। ਆਵਿਸ਼੍ਯ : ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੂਤਾਨਿ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਧਾਰਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਸਮੱਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਔਜਸਾ : ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ। ਪੁਸ਼੍ਣਾਮਿ : ਮੈਂ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਔਸ਼੍ਧੀਹ : ਜੜ੍ਹੀ ਬੂਟੀਆਂ। ਸਰ੍ਵਾਹ : ਸਾਰੇ। ਸੋਮਹ : ਚੰਦ੍ਰਮਾ। ਭੂਤ੍ਵਾ : ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ। ਰਸਾਤ੍ਮਕਹ : ਪਾਣੀ ਵਰਗਾ ਤਰਲ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਜਿਹੜਾ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਰਸ ਮਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਬਣ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਔਸ਼ਧੀਆਂ (ਬਨੱਸਪਤੀਆਂ) ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਗਾਮ੍ ਆਵਿਸ਼੍ਯ ਚ ਭੂਤਾਨਿ – ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। (ਸਵੱਰਗ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਨਛੱਤਰ ਸਹਿਤ – ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਮਹਾ ਸਾਗਰ – ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ) ੦ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਜਲ ਦਾ ਸਤਰ ਉੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਾਗ ਸਥਲ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਪਾਣੀ 71% ਤੇ ਸਥਲ 29% ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ’ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਲ ਮਗਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੈ। ੦ ਪੁਸ਼੍ਣਾਮਿ ਔਸ਼ਧੀਹ ਸਰਵਾਹ, ਸੋਮਹ ਭੂਤ੍ਵਾ ਰਸ ਆਤ੍ਮ ਕਹ – ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਪੋਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਾਰੀਆਂ ਵਣੱਸਪਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪੋਸ਼ਕ (ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ (ਹਨੇਰ) ਪੱਖ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਵਿਚ ਰਸਮਈ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਕਿਰਣਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੇਲਾਂ ਬਿਰਖ ਵਧਦੇ ਫੁਲਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਭੀ ਏਸੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੋਮਹ = ਪਦ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਚੰਦ੍ਰ ਮੰਡਲ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਚੰਦ੍ਰ ਮੰਡਲ ਹੈ। ਚੰਦ੍ਰ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ (ਜਿਹੜਾ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ) ਚੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਹੈ। ਸੋਮਹ ਪਦ ਏਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਖਾ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਤੋਂ ਚੰਦ੍ਰ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਭੂ ਮੰਡਲ ’ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਔਸ਼ਧੀਹ = ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਣਕ, ਛੋਲੇ ਆਦਿ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਰਾਹੀਂ ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤੇ ਅੰਨ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਵਣੱਸਪਤੀਆਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਇਹ ਪੋਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਗਿਅਨ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡੂੰਘੀ ਪੜਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਬਨੱਸਪਤੀ ਜੀਵ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਜੜ੍ਹ ਸੰਬੰਧੀ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਮਿਠਾਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਢੁਕਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

15.14 ਸ਼ਲੋਕ :

अहम् वैश्वानरः भू-त्वा, प्र-अनिनाम् देहम् आ-श्रितः। प्राण-अपान-सम्-आ-युज्-तः, पच्-आमि अन्नम् चतुर्-विधम्॥

ਅਹਮ੍ ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰਹ ਭੂਤ੍ਵਾ, ਪ੍ਰਅਨਿ ਨਾਮ੍ ਦੇਹਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਿਤਹ।
ਪ੍ਰਾਣਅਪਾਨ ਸਮ੍ਆਯੁਜ੍ ਤਹ, ਪਚ੍ਆਮਿ ਅਨਨਮ੍ ਚਤੁਰ੍ ਵਿਧਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰਹ : ਅੱਗ ਵੈਸ਼ਵਾਨਰ। ਭੂਤ੍ਵਾ : ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ। ਪ੍ਰਅਨਿਨਾਮ੍ : ਜੋ ਜੀਵ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੇਹਮ੍ : ਸਰੀਰ। ਆਸ਼੍ਰਿਤਹ : ਸਥਿਰ, ਦ੍ਰਿੜ। ਪ੍ਰਾਣਅਪਾਨ ਸਮ੍ਅਯੁਜ੍ਤਹ : ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਨਾਲ ਯੁਕਤ। ਪਚ੍ਆਮਿ : ਮੈਂ ਹਜ਼ਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਨਨਮ੍ : ਖ਼ੁਰਾਕ। ਚਤੁਰ੍ ਵਿਧਮ੍ : ਚਹੁੰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਵੈਸ਼ਵਾਨਰ (ਜਠਰਾਗਿਨ) ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਤੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਹਮ੍ ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰਹ ਭੂਤ੍ਵਾ ਪ੍ਰਅਨਿ ਨਾਮ੍ ਦੇਹਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਿਤਹ – ੦ ਅਗਨੀ ਦੀ ਪਾਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪਚਾਨਾ (ਹਜ਼ਮ ਕਰਵਾਉਣਾ) ਦੋ ਕੰਮ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਅੱਗ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ‘ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰਹ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਨ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਕੇ ਪਚਾਇਆ (ਹਜ਼ਮ ਕੀਤਾ) ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਦੇ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ ‘ਵੈਸ਼ਵਾਨਰਹ’ ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਪਸ਼ੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਬਿਰਖਾਂ ਤੇ ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਾਣ ਅਪਾਨ ਸਮ੍ਆਯੁਜ੍ – ਤਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹਿਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਖਾਧੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਪਾਨ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਗੁਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਹ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਧੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਪਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ੦ ਸਮਾਨ ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨਾਭੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਪਚੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਅੰਗਾਂ ਤੱਕ ਬਰਾਬਰ-2 ਵੰਡਣਾ ਹੈ। ੦ ਉਦਾਨ – ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਕੰਠ ਹੈ। ਜਦ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਗਾੜੇ ਭਾਗ ਤੇ ਜਲ ਭਾਗ ਨੂੰ ਇਹ ਵੱਖ-2 ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ੦ ਵ੍ਯਾਨ = ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਰੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਗਾੜਨਾ ਜਾਂ ਫੈਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ – ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਠਰ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਪਚੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅੰਸ਼ ਜਾਂ ਰਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ – ਸੂਖ਼ਮ ਕੰਮ ਭੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਵਾਯੂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਪਚ੍ ਆਮਿ ਅਨੰਮ੍ ਚਤੁਰ੍ ਵਿਧਮ੍ – ੦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ

ਅੰਨ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ 1. ਭੋਜਯ - ਜਿਹੜਾ ਅੰਨ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਚਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੋਟੀ। 2. ਪੇਯ - ਅੰਨ ਨਿਗਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਖਿਚੜੀ, ਹਲਵਾ, ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਖੀਰ ਰਸ ਆਦਿ। 3. ਚੋਸ਼੍ਯ - ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ ਜਿਸ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਰਸ ਚੂਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਹੋਏ ਪਾਗ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੰਬ, ਅਨਾਰ, ਬੇਰ ਆਦਿ। 4. ਲੇਹਯ੍ - ਜੋ ਅੰਨ ਜੀਭ ਨਾਲ ਚੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚਟਨੀ, ਆਚਾਰ, ਸ਼ਹਿਦ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰੇਕ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭੇਦ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਵਾਨਰਹ (ਅੱਠਰ ਅਗਨੀ) ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹੀ ਪੁਚਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਅੰਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪਚ ਸਕੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅੰਨ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਚਬਾ ਕੇ ਖਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ 2. ਚੂਸਣ ਵਾਲਾ 3. ਚੱਟਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ। 4. ਪੀਤਾ ਜਾਂ ਨਿਗਲਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ। ਵੇਸ਼ਵਾਨਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਗਰਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭੋਜਨ ਹਜ਼ਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਤ ਰਾਗਨੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਢਿੱਡ ਦੀ ਅੱਗ। ਇਹ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਧਰਤੀ ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਹਵਾ - ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

15.15 ਸ਼ਲੋਕ :

सर्वस्य च अहम् हृदि सम्-नि-विश्-तः, मद्-तः स्मृ-तिः ज्ञानम् अप-ऊहनम् च।
वेदैः च सर्वैः अहम् एव वेद्यः, वेदान्त-कृत् वेद-विद् एव च अहम्॥

ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਚ ਅਹਮ੍ ਹਰ੍ਦਿ ਸਮ੍ਨਿ ਵਿਸ਼੍ਤਹ, ਮਦ੍ਤਹ ਸਮ੍ਤਿਹ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਅਪ ਊਹਨਮ੍ ਚ।
ਵੇਦੈਹ ਚ ਸਰ੍ਵੈਹ ਅਹਮ੍ ਏਵ ਵੇਦਯਹ, ਵੇਦਾਂਤ ਕ੍ਰਤ੍ ਵੇਦਵਿਦ੍ ਏਵ ਚ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ : ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਹਰ੍ਦਿ : ਦਿਲ ਵਿਚ। ਸਮ੍ਨਿ ਵਿਸ਼੍ਤਹ : ਬਿਰਾਜਮਾਨ। ਮਦ੍ਤਹ : ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ। ਸਮ੍ਰਤਿਹ : ਯਾਦ। ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਅਪ ਊਹਨਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਵੇਦੈਹ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰ੍ਵੈਹ : ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵੇਦਯਹ : ਜਾਣਨਾ। ਵਿਦ੍ : ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਵੇਦਾਂਤਕ੍ਰਤ : ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਕਰਤਾ। ਵੇਦਵਿਤ੍ : ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ (ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਮ੍ਰਿਤਿ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨਚੋੜ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹਾਂ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਭੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਚ ਅਹਮ੍ ਹ੍ਰਦਿ ਸਮ੍ - ਨਿਵਿਸ਼੍ ਤਹ - ਸਦਾ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪਰੱਸਪਰ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਪੰਛੀ = ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੀ ਬਿਰਖ ਅਥਵਾ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਦੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ। 'ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਹਰ ਜਾਤ ਨਸਲ ਰੰਗ ਭੇਦ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ।' ੦ ਭਗਵਾਨ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗਊ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਥਨਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਜਲ ਹੈ, ਪਰ ਮਿਲਦਾ ਖੂਹ ਜਾਂ ਨਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਅਗਨੀ ਧਰਤੀ ਚੰਦਰਮਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਫਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਪਿੱਛੇ ਅਹੰਮ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਹੰਮ ਮਿਟਾਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਹੰਮ ਭਾਵ ਹੀ ਕਰਮ ਹਨ, ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰਮ, ਰਹਿਤ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਜੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜਦ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਛੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇੱਕ ਮਾਤ੍ਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ੦ ਮਦ੍ਤਹ ਸ੍ਮ੍ਰਤਿਹ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਅਪ ਉਹਨਮ੍ ਚ = ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਭੁੱਲੀ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ (ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਤੋਂ) ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ, ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ (ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ) ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਨ ਦਾ ਭਾਵ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਣ ਦਾ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਕ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਕ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ੍ਵਯੰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਜੜ੍ਹਤਾ ਤੋਂ ਤੱਤਕਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਇਹ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਵੀ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਭੁੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ 'ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੈ। (18.73) ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਵਿਸਿਮ੍ਰਤੀ ਤੋਂ ਮੋਹ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਅਸਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ੦ ਜੀਵ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ (ਕਰਮ ਯੋਗ) ਸਰੂਪ ਬੋਧ (ਗਿਆਨ ਯੋਗ) ਤੇ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ (ਭਗਤੀ-ਯੋਗ) ਤਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਦ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਗਿਆਨ = ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ - ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਵਯੰ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਪੂਰਣ ਤੇ ਨਿਤ੍ਯ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਠੀਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਗੱਲ ਗ਼ਲਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਲਪ ਗਿਆਨ ਹੀ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਸ੍ਵਯੰ

ਗਿਆਨ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਜਨ੍ਯ ਗਿਆਨ ਅਲਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਵਯੰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਜਨ੍ਯ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਪੋਹਨਮ੍ = ਸੰਸ਼ਯ ਭਰਮ, ਵਿਪਰੀਤ-ਭਾਵ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ "ਅਪੋਹਨਮ੍" ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸ਼ਯ ਭਰਮ ਵਿਪਰੀਤ-ਭਾਵ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: 18.73) ਵੇਦੈਹ ਚ ਸਰਵੈਹ ਅਹਮ੍ ਏਵ ਵੇਦਯਹ = ਏਥੇ ਸੁਰਵੈਹ ਪਦ ਵੇਦ ਤੇ ਵੇਦ ਅਨੁਕੂਲ ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਸਲ ਗਿਆਨ।' ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। "ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵੇਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਮੈਂ ਸ੍ਵਯੰ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ।" ੦ ਵੇਦਾਂਤਕ੍ਰਿਤ ਵੇਦ ਵਿਦ੍ ਏਵ ਚ ਅਹਮ੍ = ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ (3.15, 3.17, 3.23) 'ਮੈਂ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ।" ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਭਾਵ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। (ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ 2.53)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਵੇਕ/ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਅਥਵਾ ਚੇਤਨਾ ਪਾਸੋਂ ਗਿਆਨ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਝ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ - ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਚੇਤਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣਾ ਲੇਖਾ ਤਹਿਰੀਰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਮੰਨ ਕੇ ਜਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਬੇਅਰਥ ਗਿਆਨ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਗਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੇਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਅਸਥਾਈ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਈਪਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ, ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ, ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਾਂ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਨੰਦਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਵੇਦ ਜਾਣ ਲੈਣ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

15.16 ਸ਼ਲੋਕ :

द्वौ इमौ पुरूषौ लोके, क्षर: च अ-क्षर: एव च। क्षर: सर्वाणि भूतानि, कूट-स्थ: अ-क्षर: उच्यते॥

ਦਵੈਵ ਇਮੌ ਪੁਰੁਸ਼ੌ ਲੋਕੇ, ਕ੍ਸ਼ੁਰਹ ਚ ਅਕ੍ਸ਼ੁਰਹ ਏਵ ਚ।
ਕ੍ਸ਼ੁਰਹ ਸਰ੍ਵਣਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਕੂਟ ਸ੍ਥਹ ਅਕ੍ਸ਼ੁਰਹ ਉਚ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦਵੈਵ : ਦੋ। ਇਮੌ : ਇਹ। ਪੁਰੁਸ਼ੌ : ਦੋਪੁਰਸ਼। ਲੋਕੇ : ਲੋਕ। ਕ੍ਸ਼ੁਰਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਕ੍ਸ਼ੁਰਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਸ਼ੁਰਹ : ਨਾਸ਼ਵਾਨ। ਸਰ੍ਵਣਿ : ਸਾਰੇ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵ। ਕੂਟ ਸ੍ਥਹ : ਜੋ ਮੂਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ। ਅਕਸ਼ੁਰਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕ੍ਸ਼ੁਰ (ਖ਼ਰ) ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਤਥਾ ਅੱਖਰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਇਹ ਦੋ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕ੍ਸ਼ੁਰ ਹਨ ਤੇ ਕੂਟ-ਸਥਹ ਤੇ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੀ ਅੱਖਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਦਵੈਮ ਇਮੌ ਪੁਰੁਸ਼ੌ ਲੋਕੇ ਕ੍ਸ਼ੁਰਹ ਚ ਅਕ੍ਸ਼ੁਰਹ ਏਵ ਚ = ਏਥੇ ਲੋਕ ਪਦ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਦਾ ਵਾਚਕ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਆਦਿ - ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥ (ਜੜ) ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਜੀਵਾਤਮਾ (ਚੇਤਨਾ) ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ੦ ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤ ਹਨ 1. ਆਕਾਸ਼ 2. ਵਾਯੂ 3. ਅਗਨੀ 4. ਜਲ 5. ਧਰਤੀ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਜਿੰਨੇ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ਪੰਜਾਂ ਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ। ੦ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ, ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਹੈ - ਇਹ ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤਵ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ - ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ (ਸੁਭਾਅ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਅਗਿਆਨ) ਕਾਰਣ ਸਮਸ਼ਟਿ ਜਗਤ (ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ) ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਸਮਸ਼ਟਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਕਾਰਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਕੇਵਲ ਰਾਗ ਮਮਤਾ ਕਾਰਣ ਨਾਲ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਮਾਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਨਹੀਂ। ੦ ਜਿਸ ਤੱਤਵ ਦਾ ਕਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਸਦਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਏਥੇ (ਅੱਖਰ) ਅਕ੍ਸ਼ੁਰ ਪਦ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਚੇਤਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਹੈ। ੦ ਕਸ਼ਰ ਸਰਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਕੂਟਸ੍ਥ ਅਕਸ਼ਰਹ ਉਚਯਤੇ - ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸੇ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਏਥੇ ਕ੍ਸ਼ੁਰ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਭੂਤਾਨਿ ਪਦ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਥੂਲ ਸੂਖਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਾਚਕ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਏਥੇ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਏਥੇ ਜੜ੍ਹ ਸਰੀਰ ਲਈ ਭੂਤਾਨਿ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰੇ, ਚਾਹੇ ਜਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ (ਜਨਮ) ਤੇ ਅੰਤ (ਮੌਤ) ਹੈ, ਇਹ ਕਸ਼ਰ ਹੈ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਪਾਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਹੈ। ਜਗਤ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਕਾਇਨਾਤ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਾਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਜੀਵ ਜੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵੀ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਨ, ਈਸ਼ਵਰ ਇਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਖੇਡ ਵਾਂਗ ਅਨੇਕਾਂ ਕੌਤਕ ਰਚਾਏ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੂਟਸ੍ਥਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾ ਨਰਾਇਣਾ ਭਗਵਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਜਗਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਏਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ "ਇਕ

ਫਲ ਅੰਦਰ ਗੁੱਦਾ, ਚਮੜੀ, ਗਿਰੀ, ਹਰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਜੋ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਇਕੋ ਬੀਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਸਾਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਜੋ ਰੂਪ ਹਨ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ।"

✪ ✪ ✪

15.17 ਸ਼ਲੋਕ :

उत्तमः पुरूषः तु अन्यः, परम-आत्मा इति उद्-आ-हृतः। यः लोक-त्रयम् आ-विश्-य, बिभर्ति अ-व्ययः ईश्वरः॥

ਉੱਤਮਹ ਪੁਰੁਸ਼ਹ ਤੁ ਅਨ੍ਯਹ, ਪਰਮਆਤ੍ਮਾ ਇਤਿਉਦ੍ ਆਹਰ੍ ਤਹ।
ਯਹ ਲੋਕ ਤ੍ਰਯਮ੍ ਆਵਿਸ਼੍ਯ ਬਿਭਰ੍ਤਿ ਅਵ੍ਯਯਹ ਇਸ਼੍ਵਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਉੱਤਮਹ : ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ। ਪੁਰੁਸ਼ਹ : ਪੁਰਸ਼। ਤੁ : ਪਰ। ਅਨ੍ਯਹ : ਹੋਰ ਦੂਜਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ : ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ। ਇਤਿ ਉਦ੍ ਆਹਰ੍ਤਹ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਲੋਕਤ੍ਰਯਮ੍ : ਤ੍ਰੈ-ਲੋਕ। ਆਵਿਸ਼੍ਯ : ਸਮਾਉਣਾ ਵਿਆਪਣਾ। ਬਿਭਰ੍ਤਿ : ਸਹਾਰਾ ਦੇਣਾ, ਪ੍ਰੌੜਤਾ ਕਰਨੀ। ਅਵ੍ਯਯਹ : ਜੋ ਤਬਾਹ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ਼ਵਰ : ਈਸ਼ਵਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਵਿਯ ਈਸ਼ਵਰ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉੱਤਮਹ ਪੁਰੁਸ਼ਹ ਤੁਵ ਅਨ੍ਯਹ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕ੍ਸ਼੍ਰ ਤੇ ਅਕ੍ਸ਼੍ਰ (ਖਰ ਅੱਖਰ) ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਅਨ੍ਯ ਹੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਨ੍ਯ ਪਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅੱਖਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੱਸਣ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਅਠਾਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਖ਼ਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਖਿਚਾਓ ਨਾਸ਼ ਕ੍ਸ਼੍ਰ (ਖ਼ਰ) ਵੱਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ ਆਤ੍ਮਾ ਇਤਿ ਉਦ੍ ਆਹ੍ਤਹ - ਉਸ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਗੁਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਕ੍ਸ਼੍ਰਮ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ (ਪਰਮ) ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ + ਆਤਮ ਅਥਵਾ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ - ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ੋਤਮ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਲੋਕ ਤ੍ਰਯਮ੍ ਆਵਿਸ਼੍ਯ, ਬਿਭਰ੍ਤਿ ਅਵ੍ਯਯਹ ਇਸ਼੍ਵਰ = ਉਹ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਤ੍ਯ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ੦ ਵਿਭੂਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਆਦਿ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੇਅਰਥ ਹੀ ਦੁੱਖ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਵ੍ਯਯਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਭੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵ੍ਯਯ (ਖਰਚ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ੦ ਇਸ਼ਵਰ! ਸ਼ਬਦ ਸਗੁਣ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਸ਼ਾਸਨ੍ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।' ਭਗਵਾਨ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ, ਬਰਾਬਰ ਬਿਨਾ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਦੈਵੀਤੱਵ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਵਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਅਸਾਡੀ ਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਰਸ਼ੋਤਮ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਿਵਲੋਕ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਧਾਮ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਹੈ ਪ੍ਰਗਿਆਨਮ੍ ਹੈ ਜਾਂ ਸਬਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਵਿਵੇਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਗੁਣ ਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਪੱਕ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ ਅਸੀਮਤ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਚੇਤਨਤਾ। ਸੀਮਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ, ਥਾਂ, ਕਾਰਨ, ਲਾਭ ਉਸ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀਆਂ, ਉਹ ਮਹਾਂ ਨਾਰਾਇਣ ਸਦਾਸ਼ਿਵ ਪਰਾਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਨਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸਰਿੰਜ (ਪਿਚਕਾਰੀ) ਵਿਚ ਪਿਸਟਨ (ਬੋਕੀ) ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਛੋਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।'

15.18 ਸ਼ਲੋਕ :

यस्मात् क्षरम् अति-इतः अहम्, अ-क्षरात् अपि च उत्तमः। अतः अस्मि लोके वेदे च, प्रथितः पुरूष-उत्तमः॥

ਯਸ੍ਮਾਤ੍ ਕਸ਼੍ਰਮ੍ ਅਤਿ ਇਤਹ ਅਹਮ੍, ਅਕਸ਼੍ਰਾਤ੍ ਅਪਿ ਚ ਉੱਤਮਹ।
ਅਤਹ ਅਸਿਮ੍ ਲੋ-ਕੇ ਵੇਦੇ ਚ, ਪ੍ਰਥਿਤਹ ਪੁਰੁਸ਼ ਉੱਤਮਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਸ੍ਮਾਤ੍ : ਜਿਵੇਂ। ਕਸ਼੍ਰਮ੍ : ਨਾਸ਼ਵਾਨ। ਅਤਿਇਤਿਹ : ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਕ੍ਸ਼੍ਰਾਤ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਉੱਤਮਹਾ : ਵਧੀਆ। ਅਤਹ : ਇਸ ਲਈ। ਅਸਿਮ੍ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਲੋਕੇ : ਲੋਕ। ਵੇਦੇ : ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਥਿਤਹ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਪੁਰੁਸ਼ੋਤਮ : ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕ੍ਸ਼੍ਰ (ਖ਼ਰ) ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉੱਤਮ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਸ਼ੋਤਮ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਸ੍ਮਾਤ੍ ਕ੍ਸ਼੍ਰਮ੍ ਅਤਿ ਇਤਹ ਅਹਮ੍ - ਜੋ ਕਸ਼੍ਰ (ਖ਼ਰ) ਹੈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਿਤ੍ਯ੍ ਨਿਰੰਤਰ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਸ਼੍ਰ (ਖ਼ਰ) ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੀਤ ਹਾਂ। ੦ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਆਪਕ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸਬਲ ਸੂਖਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਨ ਹੈ, ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 3.42) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਹੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ

ਉਹ ਜੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਹੈ। ੦ ਅਕ੍ਸ਼ਰਾਤਮ ਅਪਿ ਚ ਉਤਮਹ - ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੀਵਾਤਮਾ (ਅੱਖਰ) ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਤਾਤਵਿਕ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਤਮ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ? ਕਾਰਨ ਇਹ ਹਨ 1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕਸ਼ਰ (ਖ਼ਰ) (ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ) ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। (15.07) ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਮੋਹਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ) ਕਦੇ ਵੀ ਮੋਹਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। (ਗੀਤਾ 7.13) 2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ (4.06) ਜਦ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (8.19)। 3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ (4.14 ਤੇ 9.09) ਜਦ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (4.18 ਤੇ 7.14) ੦ ਕ੍ਸ਼ੁਰ ਤੇ ਅਕਸ਼ੁਰ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ, ਜੇ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਤੀਤ ਦੱਸਦੇ ਜਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉੱਤਮ ਦੱਸਦੇ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਸ਼ੁਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਤੇ ਅਕ੍ਸ਼ੁਰ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਕਸ਼ਰ ਭੀ ਕਸ਼ਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਤੇ ਉੱਤਮ ਹੈ। ੦ ਅਤਹ ਅਸ੍ਮਿ ਲੋਕੇ ਵੇਦੇ ਚ, ਪ੍ਰਥਿਤਹ ਪੁਰੁਸ਼ ਉੱਤਮਹ = ਏਥੇ ਲੋਕੇ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ, ਪ੍ਰਸ਼ੋਤਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼ੁੱਧ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੇਦ ਹੈ। ਜੋ ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਇਹੋ ਗਿਆਨ ਅਨੁਪੂਰਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਿਗ ਯੁਜੁਰ, ਅਥਰਵ ਸਾਮ ਵੇਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ 'ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ੦ ਅਨ੍ਯ ਉੱਤਮ, ਪੁਰਸ਼ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? ਇਹ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਸ਼ਰ ਜਾਂ ਖ਼ਰ ਜੋ ਖ਼ਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜੀਵ ਦਾ ਜੀਵ-ਤਵ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਤਾ ਅਥਵਾ ਵਿਵੇਕ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

15.19 ਸ਼ਲੋਕ :

य: माम् एवम् अ-सम् मूढ:, जा(ज्ञा)-नाति पुरूष-उत्तमम्। स: सर्व-विद् भज्-अति माम्, सर्व-भावेन भारत॥

ਯਹ ਮਾਮ੍ ਏਵਮ੍ ਅਸਮ੍ ਮੂਡਹ, ਜਾ (ਗ੍ਯ੍ਾ) ਨਾਤਿ ਪੁਰੁਸ਼ਉਤਮਮ੍।

ਸਹ ਸਰ੍ਵ ਵਿਦ੍ ਭੁਜ੍ ਅਤਿ ਮਾਮ੍, ਸਰ੍ਵ ਭਾਵੇਨ ਭਾਰਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਕੌਣ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਸਮ੍ ਮੂਡਹ : ਜੋ ਛਲਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਾ (ਗ੍ਯ੍ਾ) ਨਾਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪੁਰੂਸ਼ੋਤਮਮ੍ : ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼। ਸਹ : ਉਹ। ਸਰ੍ਵਵਿ : ਸਾਰਾ ਜਾਣਨ ਯੋਗ। ਭਜ੍ਅਤਿ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਸਰ੍ਵ ਭਾਵੇਨ : ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ! ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ (ਰੂਪ ਵਿਚ) ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਬ-ਗਿਆਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਭਜਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਹ ਮਾਮ੍ ਏਵਮ੍ ਅਸਮ੍ ਮੂਡਹ - ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸਲੇ ਸੰਬੰਧ (ਜੋ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ) ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਮ੍ ਮੂਡਹ (ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ) ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਹ (ਮੂਡਤਾ) ਹੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਰਾਗ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਮੋਹ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵਿਭਚਾਰੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਜਾ (ਗ੍ਯ੍ਾ) ਨਾਤਿ ਪੁਰਸ਼ ਉਤਮਮ੍ = ਜਿਸ ਦੀ ਮੂਡਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਸ਼ਰ (ਖ਼ਰ) ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੀਤ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ (ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਯਥਾਰਥਮਈ ਵਿਧੀ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ, ਇੰਜ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਖਿਚਾਓ ਘਟ ਜਾਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਸਰ੍ਵ ਵਿਦ੍ ਭਜ੍ ਅਤਿ ਮਾਮ੍ ਸਰ੍ਵ ਭਾਵੇਨ - ਭਾਰਤ! ਜਿਸ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ - ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਕੱਲਪ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਕੋਈ ਤੱਤਵ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਬਾਕੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਰ੍ਵ ਵਿਦ੍' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਰ੍ਵ ਵਿਦ੍ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕ੍ਸ਼ੁਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ (ਰਾਗ) ਕ੍ਸ਼ੁਰ (ਸੰਸਾਰ) ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (10.08)।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। ਛਲੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਅਨੇਕਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਲੋਕ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸਾਧਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਦੈਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦਿਆਲੂ ਨਜ਼ਰ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਰਵੱਈਆ ਈਸ਼ਵਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਮਾਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਸਭ ਜਗਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਪਾਲਕ ਤੇ ਸਮਰੱਥਕ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੋ ਵਧੀਆ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰੇ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਰੋਆ ਅੰਗ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੀਖਣਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਸ

ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਬਖਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਆਇਤ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਜਦੋਂ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦਾ ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਜਹਾਜ਼ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੂਰ ਪਰ੍ਹੇ (ਭਾਗ) ਦੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।"

✪ ✪ ✪

15.20 ਸ਼ਲੋਕ :

इति गुह्य-तमम् शास्त्रम्, इदम् उक्तं मया अन्-अघ। एतत् बुध्-त्वा बुद्धिमान्, (अ)स्यात् कृत-कृत्य: च भारत॥

ਇਤਿ ਗੁਹਤਯਮਮ੍ ਸ਼ਾਸ੍ਤ੍ਰਮ੍, ਇਦਮ੍ ਉਕੱਤਮ੍ ਮਯਾ ਅਨ੍ ਅਘ।

ਇਤਤ੍ ਬੁਧ੍ ਤ੍ਵਾ ਬੁਧਿਮਾਨ੍ (ਅ) ਸ੍ਯਾਤ੍, ਕ੍ਰਤ ਕ੍ਰਤ੍ਯਹ ਚ ਭਾਰਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਗੁਹਯਤ ਮਮ੍ : ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੇਤ ਵਾਲਾ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ੍ : ਵਿਗਿਆਨ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਉਕੱਤਮ੍ : ਸਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਅਨ੍ ਅਘ : ਹੇ ਪਾਪ ਰਹਿਤ। ਇਤਤ੍ : ਇਹ। ਬੁਧ੍ਤ੍ਵਾ : ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਬੁਧਿਮਾਨ੍ : ਸਿਆਣਾ। (ਅ) ਸ੍ਯਾਤ੍ : ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਤ ਕ੍ਰਤ੍ਯਹ : ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਨਿਸ਼ਪਾਪ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਭੇਤ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਭਾਰਤ! ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮਾਨੁਸ ਗਿਆਨ-ਵਾਨ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨ੍ਅਧ = ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼੍ਪਾਪ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਨ। ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹੋ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਗੁਪਤ ਗੱਲ, ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਕਹਿ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਦਾ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ੦ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਫੋਕੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੈੜਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚੰਗਿਆਈ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ। ੦ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜੇਕਰ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਕਹੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ੦ ਅਰਜਨ ਲਈ "ਅਨੁਆਘ" ਸੰਬੋਧਨ ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਰਲ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਤਿ ਗੁਹ੍ਯ ਤਮਮ੍ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ੍ = 14.26 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਵ੍ਯਭਿਚਾਰੀਣੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 15.01 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਤੇ 15.19 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, ਜਿਸ (ਕ੍ਸ਼ੁਰ ਅਕਸ਼ੁਰ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ) ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਤੇ ਲਕਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਏਥੇ 'ਇਤਿ ਇਦਮ੍' ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਭਾਵ : ਸੰਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ – ਇਹ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪੰਦਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਗੀਤਾ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ 'ਗੁਹ੍ਯਾਤਮ੍' ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਪਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਛੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1. ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਨਾ (15.01) 2. ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਕ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣਾ (15.04) 3. ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ (ਸ਼ਲੋਕ 15.11) 4. ਵੇਦ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ (15.15) 5. ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਜਾਣ ਕੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਨਾ (15.19) ਸੰਪੂਰਣ-ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ (15.20)। ੦ ਏਤਤ੍ ਬੁਧ੍ ਤ੍ਵਾ ਬੁਧਿਮਾਨ੍ ਅ (ਸ੍ਯਾਤ੍) ਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਤਯਹ ਚ, ਭਾਰਤ! ਪੂਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਪ੍ਰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਗੋਪਨੀਯਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਨੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਏਥੇ 'ਏਤਤ੍' ਪਦ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਤਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਮੂਡਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਲਿਪੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੌਕਿਕ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਮੋਹਿਤ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਸਰ੍ਵਵਿਤ੍ – ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹਨ। "ਚ" ਪਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਈ ਗੱਲ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਅਨੁਕ੍ਰਸ਼ਣ ਹੈ। ੦ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲ ਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਮੱਰਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਵੇਤਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਮਾਨਵੀ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪